

BORBA ZA NARODNI JEZIK U ŠKOLAMA, SUDOVANJU I UREDOVANJU U DALMACIJI

(PRILOG NARODNOM PREPORODU U DALMACIJI)

GRGA NOVAK

1843. godine brojila je Dalmacija prema podacima Carrare u djelu «La Dalmazia descritta», koje je izašlo u Zadru 1846. godine 400.777 stanovnika, od toga 323.271 katolika i 77.690 pravoslavnih. Carrara navodi dalje da Slavena ima u Dalmaciji 340.000, a Talijana oko 16.000. Govoreći o jeziku u Dalmaciji, kaže Carrara: »Najvažniji je jezik slavo-dalmatinski, koji je izuzev pojedinosti u izgovoru jednak srpskom«.

Ali, i ako je slavenski elemenat u Dalmaciji, prema podacima čovjeka, kome nitko ne će osporiti najveću simpatiju prema talijanskom elementu, bio preko dvadeset puta brojčano veći, svejedno nisu dalmatinski Slaveni imali nijedne javne škole na svom jeziku, i ne samo da uredi nisu uređivali njihovim jezikom, nego to nisu činili čak ni sudovi, gdje se više puta radilo ne samo o njihovu imetku, nego i o njihovu životu.

Da se narodnom jeziku dade mjesto koje mu pripada, trebalo je u prvom redu imati ljudi, koji bi bili kadri da njim ureduju, trebalo je dakle takve ljude školovati.

Još u srpnju 1848. godine predložio je u »Zori« Špiro Popović, da se traži: 1) da se od početka nove školske godine 1848/49. počne s učenjem narodnog jezika u svim osnovnim školama, 2) da se po sudovima pozivi i prijedlozi pišu narodnim jezikom. Ovo posljednje zavisilo je u prvom redu od samih sudaca. Neki su se doista i odazvali. Sam Špiro Popović piše 9. rujna u »Novinama«, da je on već vidio jedan poziv drniškog suda »u našem jeziku«.

Razumije se, da nitko nije priječio privatnim licima da otvore škole na narodnom jeziku, ali za to je trebalo novaca, koji siromašna Dalmacija, a pogotovu njeni široki slojevi, nisu imali. Očekivala se zato državna inicijativa, koja je naskoro i došla.

Ministarstvo prosvjete izdalo je 2. rujna 1848. godine dekret, u kojem se određuje da se u osnovnim školama, među koje se broje niže i tri razreda viših škola, ima poučavati učenike u njihovu maternjem jeziku. Takvo poučavanje ima da se počne odmah od nove 1848/1849, školske godine, ako se ne pokažu ne-

savladive zapreke, svakako barem u trivijalnim školama i u prvom razredu viših škola.¹

Međutim su 7. rujna u sjednici parlamenta dr. Petranović i Stjepan Ivičević iznijeli ove prijedloge:

1) Da se u svakoj većoj župi u Dalmaciji osnuju isključivo »ilirske« škole na trošak države;

2) zato neka se zasada osnuju dva internata za preparandiste, jedan u Splitu, a drugi u Dubrovniku i to zbog toga, što sada ima malo učitelja koji su vješti ilirskom jeziku.

3) da se stanu prevoditi školske knjige;

4) zato da se kasnije uzmogne prijeći iz trivijalnih škola u više, trebalo bi da se već sada uvede narodni jezik kao obavezan i u zadarski licej, i u tri gimnazije, i u treći razred glavnih osnovnih škola u primorskim gradovima;

5) da se nakon određena vremena poučavaju u višim školama svi predmeti na »ilirskom« jeziku.

Malo zatim zatražiše i neki Zadrani da se u osnovne (primarne) dalmatinske škole uvede što prije narodni slavenski jezik, a da se međutim makar provizorno uvede kao obavezan predmet u pokrajinske gimnazije ilirski jezik, stara i nova naša književnost zato da se uzdrži, proširi i usavrši studij nacionalnog jezika.

Što se tiče prve tačke Petranovićeve i Ivičevićeve molbe, riješi Ministarstvo 19. studenoga 1848. godine, da trošak za škole, koje su općinske ustanove, treba u prvom redu da snosi općina, a tek onda, ako općina ne može da taj trošak podnese, može da pomogne država. Što se pak tiče prevođenja školskih knjiga na ilirski jezik, već je 21. travnja 1843. god. bila sastavljena komisija, koja je neke knjige i prevela. Ivičević ih je sam preveo nekoliko. Tada Ministarstvo preporuča komisiji da požuri prevođenje drugih knjiga. Što se tiče jezika u gimnazijama i licejima, odgovori Ministarstvo, da se na tome radi.²

Međutim su i drugi narodni poslanici iz Dalmacije podnijeli Ministarstvu drugu molbu, koja je radila o istom predmetu. To su bili poslanici: Ivan Josip Filippi, de Micheili-Vitturi, Grabovac, Radmili, Petrović i Andrović. Oni su molili da se srpskohrvatski jezik uvede u dalmatinske škole kao obavezan predmet, ali neka se spriječi brzo uvođenje slavenskog jezika u javne poslove i škole, jer bi to, po njihovu mišljenju, bilo opasno i veoma štetno.

Petranović nije mislio samo na škole, nego je još predložio Ministarstvu da se u Zadru na državni trošak izdaju »Novine Dalmatinske« na narodnom jeziku, da se zapisnici, kad se ispituju svjedoci i optuženi, vode na tom jeziku, da se u Zadru osnuje »Školsko vijeće«, komu će dužnost biti »prenašanje školskih knjigah, i činit vladanju predložena vrhu narodnoga izobraženja.«³

¹ Dekret Ministarstva Unutarnjih Djela od 2. rujna 1848. g. 5692. br. S. O. A. 1848. god.

² S. O. A. 1848. g. 2115. br.

³ Pismo B. Petranovića Anti Kuzmaniću, iz Kromjeriža 1. XII. 1848. g. »Slavenski »Jug«, 4. I. 1849. g., 2. br.

Potaknuto tim predstavkama dalmatinskih poslanika, Ministarstvo je uputilo dalmatinskim općinama razna »pitanja, koja su se ticala narodnosti i kako bi se ona podigla«. Tako je Ministarstvo pitalo, bi li ubuduće pravoslavni parosi u Dalmaciji htjeli da svoje parohijalne izvode pišu srpskohrvatski i ćirilskim pismenima mjesto talijanskim, kako su dosada činili. Iza toga dođe od Ministarstva općinama drugo pitanje, bi li se u dalmatinske škole uveo naš jezik.

Dalmatinski »narodnjaci«, kako ih zove u svom dopisu iz Šibenika u »Narodnim Novinama«, 10. siječnja 1849. godine Špiro Popović, bili su nezadovoljni takvim postupanjem Ministarstva, i to zbog toga što su po svim dalmatinskim općinama bili na upravi isključivo Talijani. Kad su oni dobili stvar u svoje ruke, gledali su da je bilo kako pokvare ili zapletu. Ministarstvo je dobro znalo koliko ima u Dalmaciji Talijana, a koliko Slavena, i nije trebalo da pita općine, da li da se u škole uvede narodni jezik ili ne. Narodnjaci su tražili da se uvede odmah u sve škole i u sve sudove srpskohrvatski jezik.

U spomenutom dopisu Novinama obraća se Špiro Popović javno ministru Kulmeru i ministarskom savjetniku Ožegoviću i moli ih da se oni zauzmu da se to pitanje riješi onako kako odgovara narodnim interesima⁴

Da je Popović imao pravo, pokazuje nam, kako se splitska općina vladala u tom pitanju.

Dalmatinska je vlada pozvala preko svojih pretura općine da iznesu svoje mišljenje o jeziku u školama.⁵

10. siječnja 1849. godine sastala se splitska kongregacija da o tome raspravlja i načini prijedlog za općinsko vijeće, koje se imalo sastati 11. siječnja. Iznesena su dva izvještaja, jedan blaži, koji je primljen za vijeće i jedan radikalniji dra. Josipa Nanija, koji nije primljen za vijeće.⁶

U drugom obrazloženju predlagao je dr Nani: 1) da se ne otvaraju škole u svakoj većoj parohiji, jer, ako se južni Slaveni ujedine, treba najprije da se odredi njihov jezik, a ako se ne ujedine, onda treba da u školama ostane talijanski jezik, zato što je izođen, kulturni i potreban za Dalmaciju; 2) da se ne otvore konvikti za buduće slavenske učitelje; 3) da se školske knjige ne prevode na hrvatski jezik; 4) da se hrvatski (slavenski) jezik ne uvede kao obavezan u srednje škole; da se ne označi rok, do kojeg treba da se svi predmeti predaju hrvatski (slavenski). Svoj prijedlog završio je dr. Nani ovako: »Gospodo! Ovo je pitanje života ili smrti, znanja ili neznanja, vi treba da odlučite, hoćemo li iz XIX stoljeća ići u sljedeća ili ćemo se vratiti u XIV.«

Sutradan, 11. siječnja sastade se splitsko općinsko vijeće i prihvatila sa dvanaest glasova protiv tri glasa ovaj izvještaj :

⁴ Novine. 18. I. 1849. g.

⁵ Dekret splitskog okružnog poglavarstva od 19. XII. 1848. g. S. O. A. 1848. g. 2115. br.

⁶ Ibid.

Svaka narodnost ima prava da svoj jezik čuva i da ga usavršava. U Dalmaciji postoje dva jezika, pa i Dalmato-Slaveni i Dalmato-Italijani imaju pravo da se slobodno služe svojim jezikom u školama i javnim poslovima. To bi bilo i suviše skupo, a događalo bi se i to, da bi trebalo katkad voditi poslove u oba jezika. Prema tome treba: ili da u Dalmaciji jednoga od dva jezika sasvim nestane, ili da se Dalmatinci služe jednim i drugim jezikom i u školama i u javnom životu sa što manjim teretom za državu.

Budući da prirodni položaj Dalmacije traži i tražit će, da se govore i njeguju oba jezika, što vijeće potanko obrazlaže, ono predlaže:

1) da u Dalmaciji vlada sačuva i potpomaže, koliko god je moguće, slobodnu upotrebu obaju jezika, hrvatskog (la slava) i talijanskog;

2) da se u višim i nižim osnovnim školama okružnih mjesta Zadra, Splita, Dubrovnika i Kotora i glavnih mjesta kotara (srezova) poučava isključivo na talijanskom jeziku, a na hrvatsko-srpskom ili talijanskom drugim mjestima pokrajine, prema zaključku tih općina;

3) da se međutim ne smije početi poučavanjem na srpsko-hrvatskom jeziku, prije nego budemo imali sposobnih učitelja, koji poznaju jezik, gramatike, riječnike i druge potrebne knjige, i dok se ne složimo u alfabetu (azbuci), izgovoru i pravopisu;

4) da se zato, kako bi se to postiglo, što prije osnuju konvikti za učiteljske pripravnike u Splitu i Dubrovniku i da se odmah izabere odbor Dalmatinaca koji temeljito poznaju srpsko-hrvatski jezik, s dužnošću: a) da sastavi slavensku (hrvatsku) gramatiku, rječnik i druge potrebne knjige s tekstom, b) da se odredi koji alfabet, koji izgovor i koji će se pravopis uzeti u slavenskom govoru i pismu;

5) da se nastavi s isključivo talijanskim nastavnim jezikom u gimnazijama i drugim višim zavodima, bez ikakva vremenskog ograničenja, ali neka se u svakoj gimnaziji i drugim višim zavodima, kao i u trećem i četvrtom razredu viših osnovnih (elementarnih) škola, osnuje slobodna katedra slavenskog jezika i literature;

6) da se javni poslovi raspravljaju i zaključuju kao i dosada, talijanskim jezikom, svuda i u svim granama administracije, bez ikakva vremenskog ograničenja.⁷

Ali time nije bila stvar svršena. Dr. Josip Nani, koji je bio iznio protivan prijedlog na sjednici općinske kongregacije 10. siječnja i koji nije bio, kako smo rekli, prihvaćen za vijeće, dobio je od kongregacije zadaću, da prema tom protivnom prijedlogu sastavi referat, koji će kongregacija, mimo vijeća, podnijeti Ministarstvu. On to i učini, i kongregacija posla 26. siječnja taj referat Ministarstvu.

U tom se referatu iznosi opširno, kako treba da se »pitanje raspravi u njegovu širokom značenju, t. j. u vezi s daljom misli velikog ujedinjenja Južnih Slavena i s bližom, da se u Dalmaciji uništi talijanski jezik, da se na njegovim ruševinama po-

⁷ Sjednica splitskog općinskog vijeća 11. siječnja 1849. god. S. O. A. 1849. g. 58. br.

digne slavenski«. Ali južnoslavenskog jezika nema, taj treba tek stvoriti. »Mi ćemo zapitati,« kaže se u referatu, »sve iskrene i savjesne ljude u ovim krajevima, u kojima se zamišlja ujedinjenje Južnih Slavena, imaju li oni možda jedan zajednički književni jezik, takav da ga svi razumiju i kojim govore i pišu tamošnji intelektualci. Postoji srpski, slovački, hrvatski, koruški, kranjski, dalmatinski, bosanski i svaki od tih krajeva, da o drugima ne govorimo, ima svoj dijalekt.« Imaju i drugi narodi dijalekata, ali i jedan književni, svima razumljiv jezik. Toga Slaveni nemaju, i oni se među sobom teško razumiju. U predstavljeni se kao dokaz za to navodi, kako je u Splitu bila nedavno jedna garnizona Slovaka, koji su se s domaćim svijetom vrlo teško sporazumijevali. Treba dakle čekati da Slaveni stvore jedan zajednički književni jezik, a tek će se onda moći hrvatski jezik uvesti u škole.

Što se tiče Dalmacije »ne treba da se zovemo ni Slaveni, ni Talijani, nego Dalmatinci. Dalmatinci, Visoko Ministarstvo, Dalmatinci, jer je zemlja, u kojoj živimo, Dalmacija i govorilo se ovdje talijanski, govorilo se slavenski (la lingua slava) ili bilo kojim drugim jezikom, mi ćemo biti uvijek Dalmatinci, jer je postojala Dalmacija i Dalmatinci i prije nego su u ove krajeve prodrli oni, koji su raširili slavenski i talijanski jezik«

Najbolje bi bilo da sav narod u Dalmaciji, koji sada govori dva jezika, uzme jedan i u njemu napreduje. Slavenski je jezik neizrađen, nema literature, nema nauke, a škola mu ne daje sve znanje; treba ga crpiti iz knjiga, a tih na slavenskom jeziku nema. Zbog toga treba da talijanski jezik bude i dalje u školama i da vlada dalmatinskom kulturom. Ne smije se mjesto talijanskog uvesti u škole slavenski jezik, dok se na tom jeziku ne stvori literatura, koja će moći da zadovolji sve zahtjeve kulturnog čovjeka.⁸

Svatko, tko je poznao prilike u Dalmaciji, znao je dobro, da će teško koja mala općina htjeti izdržavati svoju školu i plaćati učitelja, pa će u Dalmaciji jedino gradovi imati škole. Slično mora da je bilo i u ostalim slavenskim pokrajinama Austrije. To je potaklo šezdeset slavenskih poslanika u državnom saboru, da potpišu molbu Ministarstvu prosvjete, neka se učiteljima u slavenskim pokrajinama popravi njihovo bijedno stanje. Odbor, u kome je bio po jedan član iz Češke, Moravske, Galicije, Ilirske i Petranović iz Dalmacije, preda tu molbu ministru Stadionu. Ministar odgovori da se radi na tom da svaki učitelj u općini, koja ne može sama plaćati svoga učitelja, dobije iz državne blagajne 250 forinti na godinu. Petranović se odmah požuri da o tom obavijesti Dalmatince, a napose dalmatinske učitelje. »Eto, braćo učitelji,« — pisao je Petranović —, kako se i za vas brine očinsko vladanje austrijsko! Sada pokažite i vi s vaše strane, da ste dostojni ovoga dobročinstva ter prionite svojski učiti se materinskom jeziku, u kom ćete unapried predavat nauk djeci — jer ćete i sami uviditi da bez temeljnoga znanja jezika ovoga nije vam moguće nadalje ostati u učiteljstvu.«⁹

⁸ S. O. A., 1849. god. 171. br.

⁹ Slavenski Jug, 1849. g. 8 br.

Dubrovačka se općina obratila državnoj vlasti s molbom da joj dopusti otvoriti narodnu školu, ali nije nekoliko mjeseci dobila odgovora. No nije ni trebalo da to učini, jer je na osnovu 3. temeljnih zakona svaka općina smjela da otvori takvu školu, ako ima za to sposobnog učitelja. Trebalo je samo o tom obavijestiti državnu vlast.¹⁰

Međutim su Dubrovčani na početku nove školske godine, 6. kolovoza otvorili normalnu školu s hrvatskim nastavnim jezikom. Učitelja su plaćali sami.¹¹

U Kotoru je već u početku kolovoza 1848. god. zaključila pravoslavna crkvena općina da otvori »serbsku školu« i za učitelja izabrala popa Kostu Jovanovića. Uto je već stigla nova ministarska naredba, da treba u osnovnim školama od početka školske godine podučavati djecu na njihovu maternjem jeziku, pa i u prvom razredu. Kad se u Kotoru saznalo za tu naredbu, pođe deputacija građana katoličkom biskupu, koji je bio i školski direktor tadašnje talijanske normalne škole, i zamoli ga da izvrši tu ministarsku naredbu. Ali kotorski biskup nije pokazivao naročitu sklonost da uvede hrvatski jezik u osnovnu školu i zamolio je građane da se strpe, a on će im za nekoliko dana odgovoriti. No Kotorani se ne dadoše smesti, nego zaključe da nijedno dijete ne pošalju u talijansku normalku, i spreme mjesto gdje će pop Kosta poučavati djecu. Iza toga pođe oko stotinu građana u općinu i izjave s potpisima, da oni ne će više slati svoju djecu u talijansku školu, dokle god se ne ispuni ministarski dekret. Učinili su to samo pravoslavni, a katolici nisu htjeli. »Oni misle« — pisao je dopisnik iz Kotora — »ako izgube talijanski jezik, da će im i vjera propasti. Svemu tome nisu krivi prosti ljudi, nego herdjavi njihovi popovi.« Na taj zahtjev općina ne odgovori ništa sve do spomenutog dopisa u siječnju 1849. godine.¹²

Tada se kotorska pravoslavna općina obratila Ministarstvu, koje odredi da se u normalnim razredima »zavede srbska škola«. U tu svrhu osnovana je komisija, koja je 8. kolovoza 1849. godine zaključila, »da se samo u prvoj klasi obadvije godine srpska slova i srpske knjige uče; i to se ima početi odmah, u studenom«.¹³

Tako su obadva veća južno-dalmatinska grada uvodila narodni jezik u škole, dok su gradovi srednje i sjeverne Dalmacije, u kojima su na čelu stajali ljudi prožeti duhom talijanskim, nastojali da osujete ministarski dekret.

Sasvim drugačije nego kotorski postupao je splitski biskup, koji je na početku 1849. godine upravio Ministarstvu molbu da se u njegovoj biskupiji osnuje sjemenište i bogoslovija na »ilirskom« jeziku.

Dalmatinsko je namjesništvo u Zadru izvršujući vladine naredbe postupalo na štetu hrvatskoga jezika. Tako je 1848. godine dalo štampati 400 primjeraka čitanke za osnovne škole starim natražnjačkim pravopisom. Petranović, koji je budno pratio sve, što se s te strane

¹⁰ Srbske Novine, 1849. g. 35 br. — Slavenski Jug, 1849. g. 68. br.

¹¹ Narodne Novine, 1849. g. 119. br.

¹² Slavenski Jug, 1849. g., 3. br.

¹³ Narodne Novine, 1849. g., 119. i 126. br.

radi, upravi odmah Ministarstvu prosvjete predstavku tražeći da to popravi i ne dopusti raspačavanje takvih nevaljalih knjiga.

Kad je ban Jelačić postao gubernator Dalmacije, narodni ljudi u Dalmaciji nadali su se velikoj koristi, ako ne drugom, a to barem s obzirom na narodni jezik u školama i uredima. Ali sve ostade po starom, jer Jelačić u Dalmaciju nije ni dolazio, a namjesništvo je radilo što je htjelo. Od Jelačićeva imenovanja banom nije narodna stvar u Dalmaciji imala ni u čemu nikakve koristi. On se u upravu Dalmacije nije nikako miješao, a nije se pobrinuo ni da u namjesništvo postavi ljude, koji bi kako god opravdali to, što je gubernator Dalmacije u isto doba i ban Hrvatske, istaknut Hrvat, štoviše, jedan od vođa Hrvata. Doista, nije trebalo da se Talijani uznemiruju što je car njega imenovao za gubernatora Dalmacije.

Kako su se sporo ponarodivale osnovne škole i pored ministarske naredbe od 2. rujna 1848. godine, vidimo iz statistika za 1849/50. školsku godinu. Te je školske godine bilo u Dalmaciji svega 157 javnih osnovnih škola. U 18 škola bio je nastavni jezik samo talijanski, u 127 škola talijanski i srpskohrvatski, a samo u 12 srpskohrvatski. Ako dodamo još da je od tih škola bilo 10 samo za pravoslavce, u kojima je svima bio nastavni jezik srpskohrvatski, onda nam je slika još jasnija.¹⁴

Prijedlozi Petranovića i Ivičevića od 7. rujna tražili su da se već tada uvede narodni jezik kao obavezan u sve više škole, i da se odredi vrijeme dokad će se u te sve škole uvesti »ilirski« jezik kao nastavni.

Ministarstvo prosvjete upita u vezi s tim prijedlogom za mišljenje direktcije dalmatinskih gimnazija. One odgovoriše da se zasada ne može misliti na uvođenje narodnog jezika kao nastavnoga u srednje škole, ali da se taj jezik može uvesti kao poseban predmet.

22. srpnja 1849. godine izade nova privremena nastavna osnova za srednje škole. Po toj osnovi imao se odsada uz nastavni jezik učiti i drugi zemaljski jezik kao obavezan predmet, pa se tako počelo i poučavanje našeg jezika u dalmatinskim gimnazijama.

U dubrovačkoj gimnaziji započela su se odmah 1850/51. škol. god. predavanja iz hrvatskog jezika u svim razredima. Prvi predavači našeg jezika u dubrovačkoj gimnaziji bili su: pijarista otac Glicerije Depolo (I i II razred), otac Franjo Ksaverije Villina (III i IV), Urban Stanić (V VI i VII) i otac Tvrtko Toma (VIII razred).¹⁵

U splitskoj gimnaziji¹⁶ sa šest razreda predavali su »slavenski« jezik te prve 1850/51. školske godine: Mate Ivčević, Luka Syilović i Ivo Franceschi. Naš se jezik učio već od prvog razreda, u četvrtom razredu čitale su se »Pripovitke Staroga i Novoga zakona od Vuka St. Karadžića«, u petom to isto i »Osman« u šestom »Pravila poezije od Utješenovića« i »Čitanje i tumačenje Osmana«. Sedmi i osmi razred

¹⁴ Ströll, Pučko školstvo u Dalmaciji, 34. str.

¹⁵ Programma dell' imp. reg. ginnasio superiore di Ragusa, Ragusa, Martechini, 1851.

¹⁶ Programma dell' imp. reg. ginnasio di Spalato I, Spalato, Piperata 1851.

nisu bili u gimnaziji, nego u sjemeništu, a direktor im je bio biskup. Tu se u sedmom razredu čitalo XIII i XIV pjevanje Gundulićeva »Osmana«, a u osmom XVIII i XX. U svim razredima predavao se srpskohrvatski jezik po dva sata na nedjelju. U dva licejska razreda u splitskom sjemeništu predavao je naš jezik Stjepan Roglić.

U zadarskoj državnoj gimnaziji bili su prvi učitelji hrvatskog jezika u 1850/51. školskoj godini Jerko Suttina (I do IV razr.) i Lav Borčić (V—VIII razr.). Ovdje se u prvih šest razreda prevodila i učila gramatika hrvatskog jezika, u VII se uz to učila »Povistnica Dalmacie«. Iduće 1850/51. školske godine nešto se proširila grada. U nižim razredima čitala se antologija profesora Sutine, u V razred uvelo se »Čitanje i analiziranje epistola I i VI Heroida Ovidijevih, koje su prevela braća Betondić. To se isto radilo i u VI razredu. U VII razredu bilo je »Čitanje nekih odlomakah iz Gundulića i iz prijevoda prve knjige Odiseje iz zbirke »Dubrovnik« 1849.« U VIII razredu »Čitanje s analizom i filološkim opaskama prijevodu Horacijevih oda dra Giggija.«

Kada je tako hrvatski jezik uveden kao obavezan u srednje škole, počеше profesori da pišu u programima članke tim jezikom. Već u programu državne gimnazije u Zadru za 1851/52. godinu piše hrvatski pop Mate Ivčević, pod naslovom »Književnost Dalmatinska: Povist vangelska bogatoga, a nesrećnoga Epulona, a čestita Lazara, iliti štete bogastva a koristi uboštva i t. d. Rukopis plemića Dra. Jeronima Kavanjini-a.«

Uvođenje narodnog jezika u urede i sudove nije bila ni laka ni jednostavna stvar. U prvom redu nije bilo za takav posao sposobnih ljudi, a zatim ni knjiga ni terminologije. Da se tome nekako doskoči, odredi Ministarstvo da se izradi »Pravoslovni državni nazovnik« u svim slavenskim narječjima. U komisiji za srpskohrvatski dio toga nazovnika bio je uz Demetra, Vuka Stefanovića Karadžića i Stjepana Cara i Petranović. Kad je taj posao svršio, vrati se Petranović u Zadar i tu pokrene list »Pravdonošu«, kojemu je bio glavni zadatak »da sudački činovnici u Dalmaciji nauče naš jezik«. Ali još nisu bila vremena za takve pothvate, jer je iduće godine »Pravdonoša« prestao izlaziti.

Osim toga Petranović je 1848. godine počeo prevoditi građanski zakonik na »ilirski« jezik. O tom on izvještava 19. veljače bana Jelačića iz Kromježiža, gdje je boravio kao narodni poslanik, iznoseći, kako se nada da će za pet mjeseci svršiti taj posao, i da je jezik, na koji prevodi, »ilirski književni«, kojim se bratja naša Hrvati služe«.

Petranović je nadalje zamolio Ministarstvo da naredi neka sudski činovnici nauče naš jezik. I doista Ministarstvo je u povodu te Petranovićeve molbe izdalo naređenje svim sudskim činovnicima »da se potrudu narodni jezik temeljito izučiti, s »dodatkom«, da će u protivnom slučaju otpušteni biti.«.

Moglo se očekivati da će poslije rata s Italijom i gubitka venecijanskih provincija doći u jezičnom pogledu do izvjesnih promjena, tj. da se više neće davati u Dalmaciji privilegiran položaj talijanskom jeziku.

Ali je i 1859. godine Austrija bila u ratu s Italijom, i tada je izgubila Lombardiju, a poslije toga je vrlo dobro znala za namjere Talijana, da dobiju i Veneciju, a i želju da i preko toga dobiju, a opet je talijanski jezik u Dalmaciji bio privilegiran. Razlog tome treba da tražimo u prvom redu u tome, što Austrija nije zapravo znala da li joj je pogibeljnija Italija, koja se stvarala, ili panslavizam.

Sada pak, poslije stvorene Ujedinjene Italije, stvari su izgledale drugačije. Italija je bila stvorena, i svojoj privlačivom snagom mogla je da uvelike djeluje na Talijane u monarhiji, dok je Slavija, ili Jugoslavija, ili kako su je već službeni krugovi nazivali, bila tek u sanjama i željama.

I tako se moglo desiti da je na sjednici ministarskog savjeta od 12. studenog, na kojoj su bili prisutni: državni ministar grof Belcredi, ministar vanjskih poslova barun Beust, ugarski dvorski kancelar von Majlath, ministar trgovine barun Willerstor, vršitelj dužnosti hrvatskog dvorskog kancelara Kušević i još neki ministri, »Njegovo Veličanstvo naredilo, da se mora na najodlučniji način stupiti protiv uticaja talijanskog elementa, koji se u nekim krunovinama još nalazi, i da se zgodnim popunjavanjem mjesta političkih činovnika, učitelja, kao i uticajem štampe u južnom Tirolu, Dalmaciji, Primorju, radi na tome da se dotični krajevi germaniziraju ili slaviziraju, već prema prilikama, sa svom energijom i bez ikakvog obzira. Njegovo Veličanstvo stavlja u najstrožu dužnost svim centralnim nadležstvima, da u ovom smislu po planu nastupaju.¹⁷

Kada je godine 1861. Don Miho Pavlinović progovorio u dalmatinskom pokrajinskom saboru hrvatskim jezikom, nastao je u sabornici čitav lom, koji je stišan intervencijom tadanjeg saborskog predsjednika Dra Petrovića. Ipak je Pavlinovićev prijedlog, da se u saboru smije govoriti talijanski i »ilirski« bio primljen jednoglasno, s time da govori, koji budu održani hrvatski, budu prevedeni na talijanski i štampani u izvještajima pokrajinskog sabora. Ovim je dodatkom talijanski jezik bio zapravo priznat kao službeni jezik sabora — kako to opaža Dr. Gajo Bulat u svojoj knjižici »Jezično pitanje u kraljevini Dalmaciji — Bilješke i ispravci«. Iako su neki hrvatski i srpski poslanici govorili u saboru narodnim jezikom, i ako se njime služio Zemaljski Odbor odkad je došao u ruke narodne stranke, svejedno je hrvatski jezik postao službeni jezik sabora i zemaljskog Odbora, tek godine 1883., kad je primljen prijedlog Pavlinovićev: »Jezik sabora i zemaljskog odbora jest narodni jezik hrvatski iliti srbski. Tim se jezikom razpravljalo, pišu se saborski zapisnici, glasaju zakoni, predlozi, i zaključci, i dopisuje se sa svakom vlasti. Uz sabor, zemaljski odbor tim jezikom piše, uređuje unutarnje knjige, sve poslove, rješidbe, ogleđnice i dopise. Zastupnicima ostaje prosto u saboru govoriti, podnositi prijedloge talijanski«.

Pitanje državnog službenog jezika zavisilo je u prvom redu od toga s kojom je dalmatinskom strankom tadanje bečko Ministarstvo računalo, i ukoliko je ta stranka bila voljna da podupire Ministarstvo u

¹⁷ Haus - Hof und Staatsarchiv u Beču (HNSA) K. Z. 3904-MRZ 108.

bečkom parlamentu, odnosno kako su bečka vlada, pa i sam car gledali na narodnosne prilike u Dalmaciji.

Mi smo iznijeli kako je i sam car promijenio gledanje na narodnosne prilike u Dalmaciji i u ostalim južnim pokrajinama godine 1866, i kako je pod utiskom austro-talijanskog rata 1866. g. zaključeno u tajnoj sjednici ministarskog savjeta pod predsjedanjem carevim da se od sada dalje mora u tim pokrajinama podupirati slavenski elemenat na štetu talijanskoga.

Posljedica ovakovog raspoloženja i careva i ministarskog savjeta, a ne nikakav osjećaj za narodne potrebe i interese, bio je otpis državnog ministra od 1. prosinca 1886. u kojemu se u dogovoru sa ministrom pravde naređuje, »da se nitko odsele ne prima u stalne službe državne u Dalmaciji, ako ne dokaže da temeljito zna jezik italijanski i ilirsko-dalmatinski, i to prid naročitim Poverenstvom, koje se u tu svrhu ustanovljuje kod c. k. Namistništva kroz dva namistniška vićnika pod prid-sidništvom Glavara Krunovine ili jednog zastupnika njegov.«

To je znanje trebalo dokazati usmeno i pismeno. Međutim, ova se ministarska naredba nije provodila onako kako bi trebalo, i prvih se godina tražilo ovo poznavanje jezika samo za perovodne vježbenike u političkoj službi i prislušnike u sudovima, a tek poslije nekoliko godina i za financijske perovodne vježbenike i ostale namještenike u upravnoj službi.¹⁸

Nov podstrek rješavanju jezičnog pitanja bila su naredba Ministarstva unutarnjih poslova od 20. veljače 1869. i Ministarstva pravde od 26. veljače 1869., koja su donesena u vezi sa čl. 19 temeljnog zakona od 21. prosinca 1867. Ta naređenja su ova:

§ 1. Političko-upravnim vlastima u kraljevini Dalmaciji, Obćine i druge stranke mogu u svakomu od dvajuh jezika, koji se govore u Dalmaciji, to u italijanskom, ili u slovinskomu, pismeno prijave podnositi.

Isto to valja i onda, kad se kojoj vlasti prošnja ustmeno izloži.

§ 2. Ima se razložiti budi s' kim u onom od dvajuh zemaljskih jezika, koji on govori, a u jeziku, u kojemu se ustmeno razloži, ima se i zapisnik voditi.

§ 4. Odgovori vlastih na pismene prijave, ili na ustmene prošnje, imaju se osobi, koja je prijavu, ili prošnju podnila, izručiti u onom jeziku zemaljskom, s kojim se ona poslužila.

§ 8. Pri raspravljanju kod vlasti ima se, izuzamši slučaj § 4, oni od dvajuh jezika upotrebiti, koji govori osoba, na koju se rasprava upravlja.

Prosto je od toga odstupiti samo na zahtjev dotične stranke.

Drugo naređenje odnosi se na sudbene poslove.

I u poslovima pedipsne pravde sa strankama, koje se služe jezikom slovinskim u zemlji upotrebljavanim, imaju sudovi Dalmacije razložiti u tom jeziku, to jest u ilirsko-dalmatinskom; ter u istom jeziku.

1) primiti i upisati u zapisnik ispite svidočbene i sasluške otpuženikah;

¹⁸ Stripanov Josip, Razvitak jezičnog pitanja, Nar. L. Jub. br. str. 42.

2) pisati zapisnike ročištne u pedipsnim parnicama zbog prestupljenih;

3) odpraviti zaključke, što se dostave strankama u tečaju istrage zbog zločinovah i prekršajah, isto tako i zaključke tužbovne;

4 držati konačne rasprave u postupanjima zbog zločinovah i prekršajah;

5) proglasiti i otpraviti sve presude i osude s njegovim razlozima;

6) i Sudovi drugoga stupnja imaju svoje presude u pridmetima pedipsnim i obrazloženje opremiti u jeziku ilirsko-dalmatinskom, to ako je presuda u prvom stupnju u onom jeziku izrečena, a utok ili izvedenje iz istoga jezikom od višemuspomenutoga različitim napisano, ako se nebi prikazalo.¹⁹

Ova ministarska naređenja imala bi da budu »neizostavno« primijenjena danom prvoga ožujka 1871. godine.²⁰ Njima je naš jezik bio pripušten u upravnu i sudbenu struku.

Usljed intervencije poslanika narodne stranke, Ministarstvo unutarnjih djela uputilo je namjesniku Dalmacije barunu Rodiću 11. ožujka 1871. dopis, kojim ga upozorava na ministarsku naredbu od 22. veljače 1869. ističući kako su tada dane važne odredbe glede upotrebe zemaljskih jezika (landesüblichen) u općenju sa općinama i strankama. Ministarstvo je isticalo kako je potrebno da svi činovnici te jezike nauče, i traži da namjesnik od vremena do vremena izvijesti Ministarstvo u kolikoj su se mjeri spomenuta ministarska naređenja u praksi izvela. Ministar je uvjeren, d. u. je naredba od 22. veljače 1869. već djelovala i »da su dalmatinski politički činovnici — kako se ja nadam — iskoristili termin, kojim je ovim naređenjem dan, na odgovarajući način, i da su oni prožeti uvjerenjem, da je poznavanje zemaljskih jezika za praktičnu službu neophodno potrebno.«²¹

Na ovaj dopis ministra Unutarnjih poslova odgovorio je dalmatinski namjesnik 22. lipnja 1871. g.²²

»Prilikom mog putovanja po Dalmaciji lično sam se uvjerio« — pisao je namjesnik Rodić ministru Unutarnjih poslova — da su, i pojedini kotarski poglavari (sreski), i njima podređeni činovnici, u stanju da sa stanovništvom u njegovu jeziku saobraćaju, a to oni i stvarno rade.

S druge strane stranke se vrlo malo služe »slavenskim« jezikom, pa kod nekih poglavarstava nije dosada nijedan podnesak učinjen na »slavenskom« jeziku, i ako narod pa i u najbližoj okolini gradova ne pozna ni u najmanjoj mjeri talijanski jezik. To se može razumjeti, ako se uzme u obzir, da se sve do nedavna u svim srednjim školama ove zemlje poučavalo isključivo na talijanskom jeziku, a slavenski se jezik malo učio ili se uopće nije učio. Zbog toga sadanja generacija, koja je u ovim školama izobražena, dakle advokati, notari, liječnici,

¹⁹ Ibid. str. 42.

nagorio.

²⁰ Archiv des Ministeriums der Innern, 1137/71 M. I. spis je usljed požara jako nagorio.

²¹ Ibid.

²² Archiv ministarstva unutarnjih djela u Beču 2938/1871. K. k. Statthalerei Dalmatien Nro 628/pr. Spis. je jako požarom oštećen.

činovnici i. t. d., a naročito u sjevernijim dijelovima Dalmacije, uz vrlo rijetke iznimke, ne poznaju dovoljno slavenski jezik, da bi tim jezikom mogli korektno pisati«.

Upravo ova okolnost otežava političkim vlastima da se strogo drže spomenute naredbe. »Što se pak tiče političkih poglavara i komesara, oni čine sve što je u njihovoj mogućnosti, osim jednoga«, s kojim će on, namjesnik, već obračunati. Znači nema na njih nikakvih tužba u tom pogledu. »Ali uza sve to ne mogu da prepuštim Vašoj Ekscelenciji, ma koliko politički činovnici bili spremni da ispune ono što se u spomenutom naređenju traži, da sam ja uvjeren, da će ipak proći nekoliko godina, dok ona bude stvarno postigla i praktičnu vrijednost«.

Ono, što ja naročito tražim i što ću tražiti je da se tačno drže § 2. onog naređenja, po kojem zapisnici usmenih rasprava imaju da budu sastavljeni u onom jeziku, na kojem je rasprava održana. To zahtijeva pravednost, jer je više puta od presudne važnosti upravo izraz, koji je kazan, i koji se ne da prevesti. U ovim kotarima, gdje se zapisnici još uvijek vode na talijanskom jeziku, i ako je rasprava tekla na hrvatskom, namjesnik će to nevaljano stanje ukloniti.

»Drugačije je pak sa pismenim saobraćajem između vlasti i općina. Neke su od ovih posljednjih izabrali slavenski jezik za službeni, i prema tome zahtijevaju da i svi dopisi kotarske vlasti općinama budu sastavljeni na istom jeziku.

Žalba, koju sam ja gore spomenuo, poticala je upravo od jedne općinske uprave (Knin), i u njoj se nalazio zahtjev, da će ona (općina) svaki dopis kotarske vlasti, koji ne bude na slavenskom jeziku odbiti. Ovaj je slučaj bio za sada izglađen ličnom intervencijom kotarskog komesara Bedena, koji je bio poslan da upravlja onom kotarskom vlašću. Međutim, namjesnik bi želio imati uputstva od Ministarstva, »da li smiju općine da odbiju dopise, koji su im upravljani od jedne vlasti na drugom zemaljskom jeziku«. Namjesnika interesira ovo i zbog toga što mu je Zemaljski Odbor uputio dopis, u kom traži, da u koliko on (Zemaljski Odbor) piše slavenski, da mu Namjesništvo mora da odgovori istim jezikom.

Rodić priznaje da je traženje Zemaljskog Odbora ispravno, ali kaže da na Namjesništvu nema činovnika koji bi slavenski jezik dovoljno poznavali da bi to mogli da učine. Dok to ne bude moguće, tj. dok ne svrše škole ljudi sa znanjem hrvatskog jezika, namjesnik traži da se namjesto dva konceptna činovnika extra statum, samo za prevodenje.

Što se tiče slučaja općine Knin, Namjesnik kaže: »Ne čini nam se da je na zakonu zasnovano odbijanje dopisa sastavljenih u drugom zemaljskom jeziku. Kad bi Ministarstvo ovo mišljenje usvojilo, u sadašnjim bi prilikama zastali svi poslovi. »Potrebno je da se donese prava odluka, da iz toga ne bi nastalo opasno političko pitanje«.

Vrhovno Zemaljsko sudište donijelo je rješenje da je naređenjem Ministarstva pravde od 26. veljače 1869. g. tačno određeno i nabrojeno kako se ikada treba služiti hrvatskim jezikom, a za sve ostale da ostaje talijanski jezik, i da prema tome općine moraju da od sudova primaju i talijanske dopise.

Kad bi Namjesnik ovo proveo i u svom resoru, došlo bi do sukoba sa kninskom općinom, ili do raspusta ove općine, što ne bi bilo nikako dobro.

Pred nekoliko dana je Namjesnik bio u Drnišu. Tom ga je prilikom posjetio načelnik Knina g. Fumis, pa je namjesnikovim nastojanjem i nagovaranjem kninski načelnik pristao na sporazum. Ali je Namjesnik od načelnika Fumisa doznao i to, da sudac u Kninu zna da i govori i piše hrvatski, ali da principijelno neće da se tim jezikom služi, i da seljacima, koji ne poznaju drugi jezik osim hrvatskoga, upućuje pozive i dostave isključivo na talijanskom jeziku.

Namjesnik ne može da odobri držanje kninske općine, ali »ja ipak ne mogu — pisao je on, da poreknem, da mišljenje, prema kojemu službene dostave i pozivi strankama i od strane sudske vlasti, imaju da budu sastavljeni u jeziku, koji je jedini poznat, potpuno odgovara duhu temeljnog državnog zakona i ponovno objavljenim nazorima sadanje visoke vlade, i da bi se zbog toga o njemu imao da vodi najveći račun«.

»Izvan je dohvata moga djelovanja da to postignem kod ovdašnjih sudbenih vlasti... i moram zbog toga da molim Vašu Ekscelenciju za posredovanje u ovom pogledu... »To je potrebno da se učini, jer bi se moglo dogoditi ako se dalje tako bude postupalo, da »pri uzbudljivom karakteru ovog stanovništva« dođe do sukoba »velikih dimenzija«, što je svakako potrebno da se izbjegne. Bude li se sa strane sudskih vlasti išlo narodu na ruku, tada Namjesnik ne sumnja, da će on sa općinama lako stvar urediti i bez upotrebe prisilnih mjera.²³

Namjesnik Rodić je u svom nastojanju i uspio, pa su ministarstva unutarnjih poslova i pravde 20. travnja 1872. izdala zajedničko naređenje o upotrebi zemaljskih jezika političko-upravnih i sudbenih vlasti u njihovu saobraćaju sa strankama. Po tom naređenju trebalo je da od sada sve upravne vlasti, koje su podređene Ministarstvu unutrašnjih poslova (dakle i namjesništvo i kotarska poglavarstva), sudovi i državna odvjetništva u Dalmaciji pišu rješenje onim od dvaju zemaljskih jezika, kojim je spis bio napisan ili »ustmena prošnja uložena«. Zapisnici moraju da budu napisani onim jezikom, na kojemu su kazane usmene izjave. Spisi, koje će spomenute vlasti dostavljati strankama, bez njihova zahtjeva treba da budu sastavljeni na onom jeziku koji je poznat po onome kome se taj spis upućuje. Takovi spisi, koji se upućuju općinama, treba da budu napisani onim jezikom, kojim se općina, kojoj se spis upućuje služi.

»U karnim poslovima zaključci, što se imadu proglasiti, odsude sa razlozima, osvadnice što se imadu strankama dostaviti, i zapisnici o konačnih raspravah, onim će se od dvaju zemaljskih jezika napisati, kojim se okrivljenik služi. — »Konačne rasprave imaju se također istim jezikom držati. Ipak državni odvjetnik, posebni tužitelj i branitelj, mogu se, privoćom optuženika, u svojim iskazima drugim zemaljskim jezikom poslužiti«. Osuda u građanskim parnicama izdat će se na

²³ Isti arhiv u Beču, ista signatura

onom jeziku, u kom je tražba prikazana, ili kazana u zapisnik, osim ako su se stranke sporazumjele da se upotrebi unutarnji uredovni jezik.²⁴

Deset godina radilo se u Dalmaciji prema gornjoj naredbi i u upravnoj i u sudačkoj službi. Tada je svojim rješenjem od 28. studenog 1882. bečko vrhovo sudište presudilo, da se u sporovima građanskog prava ne smiju stranke (a ni njihovi zastupnici) služiti hrvatskim jezikom, nego isključivo talijanskim, kako to propisuje § 14. građanskog postupnika, jer je temeljnim zakonom od 21. studenog 1867. ustanovljeno samo načelo, koje ne može preinačiti § 14. građanskog pravilnika.²⁵

Međutim, ta je nepravilica trajala samo kratko vrijeme, jer su joj političke prilike bile nepogodne. Već 25. svibnja 1883. g. bio je u bečkom parlamentu prihvaćen, nastojanjem Dra Bulata, zakon, kojim se mijenjao spomenuti član, i glasilo: »Jedna i druga stranka i njihovi pravni zastupnici imaju se u svojim govorih služiti kojim od jezika, što su u zemlji običajni, te se pri tom kaniti svake suviše opširnosti, opetovanja i zadirkivanja«.

Iz gornjeg je jasno da se hrvatski jezik upotrebljavao samo pri upravnim i sudbenim vlastima, i samo u saobraćaju sa strankama. Tome je pridošla još naredba ministarstva unutarnjih poslova i pravde od 27. studenog 1887. godine, da se upravne vlasti, sudovi i državna odvjetništva moraju u dopisivanju sa autonomnim vlastima služiti onim jezikom, kojim se te autonomne vlasti služe.

Daleko je još bilo do ravnopravnosti hrvatskog jezika sa talijanskim. Ne samo što je službeni jezik pri svim drugim nadležstvima bio talijanski, nego je talijanski jezik bio službeni jezik i u unutarnjem poslovanju samih sudova, državnih odvjetništava i upravnih vlasti, a negdje se potajno uvlačio i njemački jezik. Ali se narodna svijest bila kod pomlatka i na sudu i u upravnoj struci u dobroj mjeri probudila, i ova nova generacija, koja je hrvatski jezik poznavala, služila se njime često u unutarnjem poslovanju, i ako su neki zbog toga imali velikih nepravilica.

Godine 1903. pokušao je namjesnik barun Handel da umjesto talijanskoga uvede malo pomalo njemački jezik kao unutarnji poslovni jezik. On je stvar vrlo dobro bio maskirao time što je i hrvatskom jeziku davao mnogo toga na štetu talijanskoga. Na taj način, mislio je on, hrvatski će poslanici pristati na njegovu osnovu.

Prema toj njegovoj osnovi, u uredovnom saobraćaju sa strankama i drugim državnim nadležstvima u Dalmaciji upravne državne vlasti služit će se u unutarnjem poslovanju onim jezikom, u kom moraju, prema prijašnjim ministarskim naređenjima, da stranci izdadu rješenja. Ove upravne vlasti dužne su da odgovaraju drugim nadležstvima na onom jeziku, na kojem je ono nadležstvo pisalo. Samo unutarnje poslovanje, koje se ne tiče stranaka, bit će na hrvatskom jeziku. I

²⁴ Stipanov, o. c.

²⁵ Ibid.

manipulativna služba kod upravnih oblasti (zapisnici, registratura, upisnici, itd.) treba da malo pomalo bude uređena u hrvatskom jeziku.

Dok se ovako talijanski jezik skoro sasvim isključivao iz unutar-njeg poslovanja upravnih vlasti, uvodio se na široko njemački. Taj je jezik trebalo upotrebljavati u saobraćaju sa vojnim vlastima i u poslovima, koji se vojske tiču, u saobraćaju sa centralnim vlastima i vlastima izvan Dalmacije, osim s onima u Hrvatskoj, s kojima će se dopisivati hrvatski. Njemačkim se jezikom trebalo služiti u svim presidijalnim poslovima kod namjesništva i u kancelariji namjesništva, u dopisivanju između namjesništva i pojedinih kotarskih poglavarstava. U pojedinim slučajevima moći će se odrediti, po naredbi predstojnika ureda ili starije vlasti, da se u slučajevima, ako su neki izvještaji ili izvaci namjenjeni centralnim nadležstvima ili onima izvan Dalmacije, da se oni sastave na njemačkom jeziku. Normativna rješenja, okružnice i sl. centralnih nadležstava saopćavat će se kotarskim poglavarstvima u izvornom njemačkom tekstu. Na njemačkom će se jeziku voditi u računskoj službi svi registri i dokaznice, koje služe centralnim vlastima za vršenje kontrole ili sastavljanje periodičnih iskaznica.²⁶

Prema tome upotrebljavat će se njemački jezik u sličnim slučajevima i u unutarnjoj službi i službenom dopisivanju i u ostalim državnim nadležstvima u Dalmaciji.²⁷

Ovu osnovu namjesnika Handela odbili su svi klubovi na dalmatinskom saboru, i Hrvati i Srbi i Talijani, jer nisu htjeli da dopuste da se njemački jezik bilo na koji način uvlači u Dalmaciju. Osim toga tražili su Hrvati i Srbi i to klub hrvatske narodne stranke, klub stranke prava i srpski narodni klub, »da uredovni jezik svega poslovanja i međusobnog dopisivanja cc. kk. upravnih i sudbenih vlasti u Dalmaciji ima biti hrvatski ili srbski sa jedinim izuzetkom, da podnesci i zapisnici stranaka, sastavljeni talijanski, imaju se rješavati u istome jeziku.«²⁸

Debata koja se zatim razvila u dalmatinskom saboru, a u kojoj su se naročito isticali Dr Smodlaka i Dr Trumbić, pokazala je da su Hrvati odlučni i nepopustljivi prema njemačkom jeziku, a da bi bili skloni uzeti u obzir, da se u Dalmaciji govori i talijanski.

Bila je to posljednja velika borba za narodni jezik u Dalmaciji, ali se njezin rezultat pokazao tek 1909. godine, kad je 26. travnja izašla naredba, svih ministarstava osim željeznica i zemaljske obrane kojom se jezično pitanje nakon toliko decenija žilave borbe konačno rješavalo u korist hrvatskog jezika. Ta je naredba stupila na punu snagu 1. siječnja 1912. godine. Tom se naredbom uvodi hrvatski jezik kao unutarnji službeni jezik u c. k. državne urede u Dalmaciji uz neke male koncesije talijanskom jeziku.

28. srpnja 1858. izašla je ministarska naredba da »u svim početnim učilištima, nalazećim se u miestima, u kojima je pretežnijoj

²⁶ Stipanov, o. c. I. c.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

većini naroda materinski jezik ilirski, ima se uvesti, kao naukovni, ilirski jezik«.

Ova ministarska naredba nije se u gradovima nikako provodila onako kako je to trebalo. Zbog toga je namjesnik Filipović 17. listopada 1866. godine izdao rješenje. »Svim prečastnim biskupskim duhovnim Sudovima, i onim od Krka i grčko-istočnom u Zadru; pokrajinskim okružnim kapetanatima i preturama«.

»Poznato buduć — kaže namjesnik — da se kod gdje kojih cc. kk. početnih glavnih učilištah za muške ove Pokrajine, u upotrebljenju ilirskom kao naukovnom jeziku nedaje prilično ono mjesto, koje mu pristoji. Namjesništvo, da bi shodno odredilo granice ovog opsega, i da bi svakom učitelju predočilo njegove dužnosti, naređuje... »Naređenje se tiče cc. kk. glavnih učilišta: šibenskog, spljetskog, hvarskog, makarskog, dubrovačkog, i kotorskog.

Prema ovom naređenju namjesništva trebalo je od nove školske godine 1866-67. postupati ovako:

1/U 1-om razredu trebalo je da učenici nauče čitati talijanski i ilirski, a učitelji da upotrebljavaju jedan ili drugi jezik kao nastavni, već prema sklonosti učenika;

2/U 2, 3, i 4-om razredu treba upotrebljavati jedan i drugi jezik kao naukovni, »tako da jedan pomaže naučiti drugi«;

3/U 2, 3, i 4-om razredu ilirski jezik isto tako kao i italijanski predavati se ima kao predmet i sa jezikoslovnim teorijama«.

4/U »Učenje vierozakona ima se predavati učenicima svijuh četirih razreda bez razlike na jeziku većine, dakle na ilirskom jeziku«;

Važan je član 7. u kom se kaže: »Odsada u svim natječajima za učiteljske službe, bilo kod kraljevskih glavnih učilištah, kao i kod glavnih općinskih parokijalnih i početnih nižih učilištah, ima se izrično zahtievati od prositeljah podpuno znanje ilirskog jezika tako, da se istim kao naukovnim jezikom služiti može«.

Biskupski duhovni sudovi imali su da paze, da upravitelji, katehete i učitelji tačno (u naredbi podcrtano) izvršuju tu naredbu. Iza toga navode se knjige »na ilirskom jeziku« koje treba upotrebljavati.

Pitanje jezika u osnovnim školama bilo je riješeno već 1848. godine, i od tada je zavisilo samo o općinama da odrede koji je materinji jezik u njihovim mjestima, pa se prema tome i poučavalo. Najteže je pri tom bilo što za taj posao nije bilo učitelja, koji su hrvatski jezik poznavali. Pitanje nastavnog jezika u preparandijama bilo je ono, što je mnogo puta odlučivalo i o pitanju nastavnoga jezika u osnovnim školama. Ali preparandije su se u Dalmaciji isuviše sporo razvijale, čemu je, bez sumnje, glavni uzrok bio nedovoljan broj učenika, a tih je bilo malo, jer su učitelji bili najslabije plaćeni državni službenici cijele pokrajine.

Prema naredbi Ministarstva za bogoštovlje i nastavu trebalo je još 1848. godine da se tromjesečni i šestomjesečni tečajevi za učiteljske pripravnike usavrše i da traju godinu dana. U taj tečaj mogli su se primiti oni koji su svršili oba tečaja IV razreda koje više početne škole ili nižu gimnaziju. Već slijedeće godine, 1849. odlučilo je Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu, da se i u Dalmaciji imaju jednogodišnji

tečajevi proširiti na dvogodišnje. Ali dalmatinska vlada nije mogla da ispuni tu naredbu, jer nije bilo đaka, pa je Ministarstvo tada pristalo da u Dalmaciji ostanu jednogodišnji tečajevi. 1852/53. školske godine mogao se u Zadru otvoriti jedan dvogodišnji tečaj pomoću stipendista.

1864. godine Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu ovlastilo je dalmatinsko namjesništvo da u Zadru osnuje poseban tečaj za učiteljske pripravnike u kom se moralo poučavati na »slavenskom jeziku«. Međutim, nije došlo do otvaranja tog tečaja u Zadru, nego se otvorio »ilirski preparandij-konvikt« u Arbanasima kraj Zadra. Tečaj u Zadru pretvoren je 1869/70. godine u preparandiju i dobio naziv »I. r. Istituto pedagogico«. U ovim pedagogijama trajala je obuka dvije godine. Međutim, po zakonu 1869. godine trebalo je da u preparandijama traje obuka četiri godine, ali je ministarstvo ipak na prijedlog pokrajinske vlade pristalo, s obzirom na siromaštvo i druge prilike u Dalmaciji, da ta obuka traje tri godine.

Pokrajinski zakon, koji je dalmatinski sabor prihvatio a car ga sankcionirao 1871. godine, odredio je konačno da pouka u dalmatinskim preparandijama traje tri godine. Uz to je kasnije, 1878, uveden u preparandiju u Arbanasima pripralni tečaj. Iste 1871. godine pristalo je Ministarstvo na prijedlog dalmatinskog pokrajinskog školskog vijeća i ukinulo talijansku preparandiju u Zadru, a odredilo da na preparandiji u Arbanasima poučava utrakvistički, tj. i na hrvatskom i na talijanskom jeziku. Ovo je utrakvističko poučavanje ukinuto 1880. godine, i od tada su se svi predmeti poučavali u Arbanasima na hrvatskom jeziku, a oni kandidati, koji su htjeli da se naobrazu za učitelje u školama sa talijanskim nastavnim jezikom, upućivani su u preparandiju u Kopru (Capo d' Istria).

Ženska je preparandija bila u Dubrovniku, i to u manastiru milosrdnica i zvala se »I. r. scuola magistrale femminile presso l'istituto delle Ancelle di carità. Nastavni je jezik bio talijanski, a poučavao se i »drugi zemaljski jezik« kao predmet, i na hrvatskom jeziku vjeronauk. Međutim, kad milosrdnice nisu htjele da pristanu na to da im dolaze u školu i učenice drugih vjera, osnovana je u Dubrovniku druga preparandija, državna, 1876. godine, sa hrvatskim nastavnim jezikom. Preparandija kod milosrdnica još je životarila do 1880. godine, i onda prestala.

1904. godine izjednačene su dalmatinske preparandije s ostalima u Austriji, i obuka je proširena na 4 godine. Pripralni je tečaj ostao i dalje.

Iz godine u godinu rastao je i u Dalmaciji broj osnovnih škola i djece, koja su te škole pohađala. 1861/62. godine bilo je u Dalmaciji 157 osnovnih škola, i to 23 hrvatske, 9 talijanskih, a 99 utrakvističkih; 1868. god. 218 škola, od kojih 126 hrvatskih, 26 talijanskih, 65 utrakvističkih i 1 njemačka. Djece, koja su mogla pohađati školu, bilo je 19465, a pohađala su je samo 8675. Godine 1910. bilo je 435 javnih osnovnih škola, i u svima se tim školama poučavalo hrvatskim nastavnim jezikom, samo u jednoj, u Zadru, talijanski. Privatnih osnovnih škola bilo je te godine 25, od kojih je bilo 13 sa hrvatskim nastavnim jezikom (srpske konfesionalne škole), 9 sa talijanskim (škole talijanskog društva »Legha nazionale«) i dvije sa njemačkim (muška i ženska vojnič-

ka osnovna škola u Zadru).²⁹ Od 62.800 školskih obaveznika pohađalo je školu njih 60.158.

Dok se pučko školstvo u Dalmaciji vrlo sporo razvijalo, a preparandije se borile za opstanak zbog nedovoljnog broja učenika i učitelji teško životarili sa bijednom plaćom, bilo je u Dalmaciji uvijek dovoljno gimnazija, a kasnije i realki.

Splitska gimnazija i realka pohrvaćene su 1880. godine. Još god. 1890., 19. listopada iznio je Dr Miho Klaić u dalmatinskom pokrajinskom saboru prijedlog, da se i u zadarskim srednjim školama uvede hrvatski jezik kao nastavni, umjesto dotadanjeg talijanskog. Taj je prijedlog 6. studenoga primio dalmatinski sabor većinom glasova. Na taj je način istaknuta volja dalmatinskih Hrvata i Srba, da se omogući njihovoj djeci, da u Zadru mogu da uče srednje škole na svom jeziku.

Vlada je uzela taj prijedlog do znanja, ali nije izvršila prijedlog dalmatinskog sabora onako kako je on to tražio, nego je umjesto toga izdano carsko rješenje od 23. rujna 1896. g., kojim se osniva u Zadru gimnazija sa hrvatskim nastavnim jezikom. Odmah početkom školske godine 1897. gimnazija je otvorena i obuka započeta s prvim razredom.

God. 1909. osnovana je realna gimnazija u Šibeniku, kao niža realka, sa hrvatskim nastavnim jezikom, i iste godine započela je u njoj obuka s prvim razredom. Ta je realka pretvorena 1912. u višu reformnu realnu gimnaziju.³⁰

²⁹ Za osnovno školsko pitanje v. Ströll o. c.

Dizdar I. Kratki pregled pučke nastave u Dalmaciji kroz minulih pet decenija., Nar. L. Jub. br. str. 43.

³⁰ Posedel Josip, Povjest gimnazija dubrovačkog, Program, ć. k. velike gimnazije u Dubrovniku 1902—1903. Dubrovnik 1903. Dubr. tisk.

Zusammenfassung

DER KAMPF UM DIE NATIONALSPRACHE IN DEN SCHULEN, BEI GERICHT UND IN DEN ÄMTERN DALMATIENS (BELAGE ZUR NATIONALEN WIEDERGEBOURT IN DALMATIEN)

Während der ersten Dezennien der österreichischen Herrschaft in Dalmatien galt die italienische Sprache als die alleinige Dienstsprache für den Verkehr innerhalb dieser Provinz. Erst im Jahre 1848 ist von seiten der »Narodnjaci« (Nationalisten) die Aktion zur Einführung der kroatischen Sprache in den Schulen, bei Gericht und in den Ämtern in Bewegung gesetzt worden. Diese Initiative haben die staatlichen Unterrichtsbehörden ergriffen indem sie es den dalmatinischen Gemeinden überliessen, selbst in dieser Frage zu entscheiden. Aus Mangel an nötigen Lehrkräften konnten sich die meisten Gemeinden, besonders die Ärmeren nicht zu diesem Schritt entschliessen, da solche Schulen und Lehrer von ihnen selbst erhalten werden mussten. Allein die ökonomisch stärkeren Gemeinden ergriffen diesen Vorschlag.

In den Volksschulen Süddalmatiens, in Dubrovnik und Kotor ist die kroatische Sprache im Jahre 1849 eingeführt worden während es in den Städten Mittel — und Norddalmatiens viel schwerer dazu kam, da diese Gemeinden zumeist von vom italienischen Geiste durchdrungenen Leuten gelenkt wurden, die das ministerielle Dekret zu vereiteln suchten.

In den Mittelschulen Dalmatiens in Dubrovnik, Split und Zadar ist dagegen die kroatische Sprache als besonderer Gegenstand im Schuljahre 1850/51 in allen Klassen eingeführt worden. Etwas später geschah dies auch in den Lehrerbildungsanstalten, doch befanden sich diese mit Rücksicht auf die ungenügende Schülerzahl in einer weit schwierigeren Lage als die Gymnasien. Schon im Jahre 1848 ging man daran durch Kurse einen Lehrkörper heranzubilden bis endlich im Jahre 1864 eine Lehrerbildungsanstalt in Arbanasi bei Zadar eröffnet wurde, in welcher die ersten nationalen Lehrer geschult wurden. Auch hier war anfänglich die Unterrichtssprache Kroatisch und Italienisch bis schliesslich die kroatische Sprache die Vorherrschaft erlangte.

Ebenso wurde im Jahre 1848 die Frage der Einführung der kroatischen Sprache bei Gericht und in allen Ämtern von den »Narodnjaci« angeregt. Doch ergaben sich grosse Schwierigkeiten, da die Beamtenschaft der Nationalsprache nicht mächtig war. Ausserdem fehlte es an Büchern und der notwendigen Terminologie. Sogleich trat man an die Zusammenstellung von Hilfsbüchern heran und den Beamten wurde nahegelegt die Nationalsprache zu erlernen, da man sie sonst aus dem Dienste entlassen müsste. Der Erfolg eines langwährenden Kampfes im dalmatinischen Landtage sowie auch durch die Presse war die Einführung der Nationalsprache bei Gericht und im Verwaltungsamt im Jahre 1871.

Auch später hatten die Nationalisten viel Mühe um diese Frage, da es immer wieder Versuche gab die Nationalsprache zu Gunsten der italienischen oder deutschen zu verdrängen.

Der letzte grosse Kampf um die kroatische Sprache führte zur Verordnung vom Jahre 1909, die am 1. März 1912. in Kraft trat. Somit wurde die kroatische Sprache die alleinige Dienstsprache in Dalmatien.